

STEPHANUS BORZSÁK

DE TACITO ELOQUENTISSIMO CICERONIS DISCIPULO

Quid Tacito cum Cicerone? – rogabitur et non sine causa. Octo abhinc annis Varsaviae dixeram vobis, sodales doctissimi, quid Tacitus rerum scriptor de Cicerone rei p. conservatore sensisset, nunc in primis de epistolographo sum dicturus. Sunt et inter vos discipuli discipulorum archimagistri Ed. Nordeni Berolinensis, qui in libro, cui inscribitur *Die antike Kunstprosa* (1,334) – utpote rhetor et ipse – interrogavit: «Quid existimatus esset Cicero de illa inconcinnitate Tacitiana (in *Annalium* exordio, 1,3,6) *abolendae magis infamiae quam cupidine proferendi imperii aut dignum ob praemium*»? Quod noster concinnus in hanc fere sententiam dixisset: «incensus cupidine abolendae magis infamiae, quam proferendi imperii aut digni accipiendi praemii». Vel alibi de Tiberio (*Ann.* 4,38,4): *quod alii modestiam, multi quia diffideret, quidam ut degeneris animi interpretabantur* – pro quo illi summo magistro magis adrisisset dictum: «quod alii modestiam, alii diffidentiam, alii degeneris animi signum interpretabantur». Ad philologorum litem diiudicandam ipse Tullius esset consulendus. Cetera de genere hoc – adeo sunt multa – enumerare supersedeo.

Spectemus autem non ea, quibus isti inter se discrepent! Omnibus notum est *Dialogum de oratoribus* a nonnullis ideo esse abiudicatum Tacito, quod perquam Ciceronem redoleret, auctorque eius permulta e Ciceronis libris *De oratore* scriptis persecutus vel aemulatus esset. Quod nuper editionem Casimiri Kumaniecki Teubnerianam recensentes singillatim demonstravimus. Tacitus, quem Plinius ille (*Epist.* 2,1,6) laudatorem eloquentissimum dixit, non est dubium quin scripta Ciceronis eloquentissimi penitus noverit (cf. R. Syme, *Tac.* 1,116 et 198), eumque compluribus locis (e. g. *Dial.* 35,1 *ut ait Cicero* – in opere *de or.* 3,94) nominatim laudaverit. Nos omnes, qui σεμνόν illum, virum gravissimum nec ulli dictu affabilem admiramur, forte memoratu dixerimus dignum enuntiatum, quo *Dialogus* eius finitur (42,2): *cum adrisissent, discessimus* (cf. et 11,1). Haud ita, nam interlocutores dialogi Ciceroniani amicaliter inter se contententes eodem modo, sc. *risu* disputare pergunt vel disputationi finem faciunt, sicut in fine libri I: (1,265... *et cum exsurgeret, simul adridens inquit...*) vel II: (2,367 *tum Cotta ridens: possem tibi, inquit, Crasse, concedere, sed vide, ne quid Catulus attulerit religionis...*).

Haud temere accidit, ut Tacitus iuncturas quasdam vocum resonet ad suae rei actores designandos, quae agnosci possint, sicut e. g. eloquentiam Q. Haterii quoad vixerit celebratam (*Ann.* 4,61 *canorum illud et profluens cum illo ipso extinctum*) verbis Ciceronianis artem et usum contionandi C. Papirii Carbonis denotantibus insignivit (*De or.* 3,28 *profluens quiddam habuit Carbo et canorum*; cf. Norden, *Kunstpr.* 1,336,2; Syme, *Tac.* 1,345: «it is his habit to operate by echo and allusion, most insidiously, evoking resemblances of scene or person... The word repeated... conveys a parallel, not always benevolent»). Est Cornelii Taciti, quae verba Haterio, Ciceronis asseclae, in *Annalibus* primum loquentem introducto attribuerit, Tiberium haesitantem quasi obiurganti (*Ann.* 1,13,4): «*Quo usque patieris Caesar, non adesse tandem caput rei publicae?*».

Quod ad vitam et mores Agricolae pertinet, non Richardus ille Reitzenstein fuit is, qui extremam partem operis Tacitiani interpretando legentium oculos animosque ad Ciceronis imitationem converterit. Michael Ring Hungarus, Taciti peritissimus iuvenisque Eugenii Ábel Mentor olim q.d., multo ante Reitzensteinium (a. 1871) demonstraverat Agricolae scriptori his in partibus Ciceronis opus *de oratore* scriptum ante oculos esse versatum. Legamus finem Agricolae familiae eius luctuosum a genere descriptum: *Potest videri etiam beatus... futura effugisse... Festinatae mortis grave solacium tulit evasisse postremum illud tempus... Non vidit Agricola obsessam curiam... Tu vero felix, Agricola... Quae sine dubio acerbam recordationem (cycneam divini hominis (i.e. L.Lic. Crassi) vocem) et makarismen eius Ciceronianum reddunt et resonant (De or. 3,5): Fuit hoc luctuosum suis, acerbum patriae, grave bonis omnibus, sed ii tamen rem p. casus secuti sunt, ut mihi non erepta L. Crasso a dis immortalibus vita, sed donata mors esse videatur. Non vidit... Non vidit... Ego vero te, Crasse, cum vitae flore, tum mortis opportunitate divino consilio et ornatum et extinctum esse arbitror.*

Sed redeamus ad *Dialogum de oratoribus*, quem Ciceronem redolere satis demonstrasse videmur nobis. Viri docti, qui *Dialogi* scriptorem ex operibus Ciceronis (*De re p.*, *De or.*, *Or.*, immo ex Hortensio) hausisse affirmant, *Brutum* illum haud minore attentione dignum excutere supersederunt. Id sumus facere conati in conventu XI Societatis de Guilh. Budaeo nominatae XIV abhinc annis.

Maternus ille, primum *prosopeon Dialogi*, enarrat i.a., quibus opibus auxiliisque eloquentia olim nutrita sit (40,2): *Est magna illa et notabilis eloquentia alumna licentiae..., comes seditionum, effrenati populi incitamentum..., quae in bene constitutis civitatibus non oritur...* Quae verba Materni *Brutum* Ciceronis reddunt, ubi de rebus πόλεων Graecarum ab Romanis abhorrentibus agitur (12,45): *pacis est comes otique socia et iam bene constitutae civitatis alumna quaedam eloquentia.* Quae enun-

tiata inter se diversa et repugnantia haud facile possunt explicari. Tacitus in hac *Dialogi* parte id spectat, quae ratio eloquentiae cum statu rei p. intercedat: aliud est, si leges quam potest optimae vel unus quidam – velut apud Macedonas et Persas – regnant, et ubi omnia populus, omnia imperiti, omnia omnes possunt. Nolumus oblivisci ambiguitatis *Dialogi*: curnam habemus notionem eloquentiae nullam Macedonum Persarum vel ullius populi, qui certo imperio *contentus* fuerit? (*Dial.* 40,3). Planissime non hic de tranquillitate animi vel approbatione res agitur, immo de coercitione vel cohibitione, ubi victi vel domiti et oppressi *continentur* (*Agr.* 18,6; *Hist.* 1,49,4; cf. *Ann.* 15,1,4).

Quidnam porro ex eloquentia e Piraeo evecta factum sit, quaeritur (*Brut.* 13,51): *Omnis peragravit insulas atque ita peregrinata tota Asia est, ut se externis oblineret moribus omnemque illam salubritatem Atticam dictionis et quasi sanitatem perderet ac loqui paene dedisceret.* Eadem de re egerat Cicero *de re p.* disserens (2,4,7): *mores corrumpuntur ac mutantur in maritimis urbibus, admiscentur enim novis sermonibus ac disciplinis, et importantur non merces solum adventiciae, sed etiam mores, ut nihil possit in patriis institutis manere integrum.* – Quoad litteras Latinas et cultum: *Graecia capta ferum victorem cepit et artes* – et in eis *τεχνὴν ῥητορικὴν* – intulit (importavit) *agresti Latio*. – At Messalla in *Dialogo* in causas morum depravatorum et eloquentiae ab illa veteri gloria (28,2) degeneratae inquirens malorum principium et fontem in urbe Romuli deprehendet: *quae mala primum in urbe nata, mox per Italiam fusa, iam in provincias manant.* Acerbum erat certiore fieri de mutatione temporum acerbissima.

Cicero in *Bruto* (84,290) Roscium illum laudibus effert, qui animum auditorum quocumque vellet egisset, – ipse autem voluit hoc oratori contingat. Attamen quod olim summus erat artis scaenicae gradus, id vulgo affluentem et auditori vago (*Dial.* 20,3) Traiani temporibus in rem vilissimam evasit, cuius tristem et impexam antiquitatem homines huius aetatis haud minus tolerarent, quam si quis in scaena Rosci aut Turpionis Ambivii gestus exprimere vellet.

In eodem dialogo Cicero oratorum Romanorum aetates et gradus persecutus exponit, quomodo ars oratoria Romae nata sit, quae fuerit ascensio eius, et quam difficilis optimi perfectio atque absolutio (*Brut.* 36,137). Haec ipsa laudat Messalla in Taciti *Dialogo* (30,3) verbis quae sequuntur: *Notus est Ciceronis liber, qui Brutus inscribitur, in cuius extrema parte sua initia, suos gradus refert.* Cicero gradus veterum et ascensionem enarravit, at Taciti Messalla suae aetatis oratores in totum aliter aestimavit, quo appareret, quibus graditus eloquentia fracta esset et deminuta, quae igitur Caesarum aetate per gradus non crevit, sed recessit.

Alio loco mentio fit praemiorum eloquentiae, quibus propositis om-

nes cupissent dicere, non plurimos ausos esse, potuisse paucos. Quod recinere videtur in Materni verbis (*Dial.* 36,4): perturbationibus olim rei p. exercitos esse, qui dicendo magnis cumulari praemiis cupissent (cf. 36,8 *summa eloquentiae praemia*; 37,1 *praemiis stimulabantur* etc.). Erant oratores etiam Claudii temporibus, qui famam sperarent et posteros praemia eloquentiae, haud infitiantes sublatis studiorum pretiis ipsa studia peritura (*Ann.* 11,7,3). Id, quod in Ciceronis oratione pro Balbo legitur (10,26 *nihil uteremur iis adiutoribus sublatis virtutis praemiis*) accuratius introspicendum videtur esse. Hanc orationem Cicero – homo novus id temporis cum triumviris concordibus et bene convenientibus concors – pro Balbo cive Gaditano, Caesaris familiarissimo dixit, qui praemia civilia virtutibus acquirenda testari numquam desierit. Tacitus, fortasse et ipse e provincia Narbonensi oriundus, in oratione Claudii transscribenda (*Ann.* 11, 24,3) primos hos Balbos ex Hispania, nec minus insignes viros e Gallia Narbonensi memorat, qui transivissent fesso imperio subventum. *Manent posterius eorum, nec amore in hanc patriam nobis concedunt*. Pro certo affirmari potest Tacitum in libro XI Annalium constituendo non solum exemplari tabulae illius Lugdunensis in actis senatus asservato, sed etiam Ciceronis oratione pro Balbo usum esse.

Tempus est iam, Ti. Caesar Germanice, detegere te patribus conscriptis, quo tendat oratio tua. Haec sunt ipsissima verba Claudii Caesaris ex tabula Lugdunensi deprompta. Tempus est iam certe breviter exponere, quid Ciceronis epistulae valeant ad opera Taciti rerum gestarum scriptoris planius explicanda. Quibus meis verbis enuntiatis paululum obstupefactos video vos, sodales. In summa: quaerendum est, versataene sint Ciceronis epistulae in manibus legentium annis turbulentis post oratoris exitum vel decenniis novi principatus? Omnibus vobis notum est eas lectitatas esse et quidem strenue et non sine studio, quippe cum Cicero περιπέτειας q.d. tyrannidis – ut memorabant – Caesareae nascentis et civitatis eversae in dies, immo in horas observasset memoriaeque mandasset. Recte scripsit Cornelius Nepos (*Att.* 25,16) legentem volumina epistularum Ciceronis non multum desiderare historiam contextam eorum temporum. (Ad Atticum scriptas iam Seneca laudat: *Ep.* 118 et 97,4, nec non Plinius, *Ep.* 9,2). Quintilianus in *Institutione oratoria* saepenumero memorat Ciceroniana quaedam, quae in epistulis posteritati traditis nusquam inveniuntur. Pro certo affirmari potest hanc materiam eximii pretii Tacito haud ignotam, immo eum Ciceroni epistolographo deditum fuisse.

Quid Tacito cum Cicerone, quaesivimus. Fingamus nobis cogitatione, quid senserit orator ille ipso Hortensio potior, – Ciceronem dico, – cum imminente tyrannide pressus eiusque sollicitudine cruciatus forum p. R. voce erudita et Romanis Graecisque auribus digna spoliatum atque orbatum videret (*Brut.* 2,6), et quid senserit alter orator aetatis Flavianae elo-

quentissimus – Tacitum dico – cum *Dialogum de oratoribus* exordiens (1,7) Fabium Iustum faceret interrogantem, cur ea potissimum aetas deserta et laude oratoria orbata vix nomen ipsum oratoris retineat? Cicero haud dubie se ipsum intellexit, cum ut qui Hortensio successit questus esset rem p. non consilii, non ingenii, non auctoritatis armis egere, seque eis ipsis armis uti non posse, quae essent propria cum praestantis in re p. viri, tum bene moratae et bene constitutae civitatis. In quo *otio* – sine dignitate – quidnam ei agendum remansit? Licuit ei esse otioso et meditari de secessu τῆς πατρίδος τυραννουμένης vel de periclitando ἐλευθερίας πέρι, – vel in epistulis ad familiares scribere de eis, quae in senatu esset dicturus. Epistulae Ciceronis animi eius secreta, immo secretissima proferunt et quasi denudant. Legamus e. g., quid his temporibus de toto statu rerum communium, i.e. rei p. senserit: *Patriam eluxi iam et gravius et diutius, quam ulla mater unicum filium* (*Fam.* 9,20,3, cf. 5,15,3; 9,2,5 etc.; *Brut.* 42,157 *doleo... tua* – i.e. Ciceronis – *voce populum R. carere tam diu...*).

Ut supra dixi, μακαρισμόν illum Hortensii in exordio *Bruti* Ciceronis positum iam pridem pluribus viris d. cum Agricola deploratione (*Agr.* 44sq.) concinere perspectum, sed quid ex hoc concentu consensuque efficeretur, parum quaesitum. Quidnam dixit, scripsit, clamavit Tullius noster post Caesarem interfectum? *Adhuc me nihil delectat praeter Idus Martias* (*Att.* 14,6,1); *non regno, sed rege liberati videmur* (*Fam.* 12,1,1); *sublato tyranno tyrannida manere video* (14,14,2) etc. Idem fere videntur mihi dixisse Tacitus et nonnulli eius collegae inter se fabulantes, nisi fallor: *optimum illum principem et beatissimum saeculum* ita fere memoravisse optimum et beatissimum, sicut olim Cicero Caesarem et instituta eius (non sine ambiguitate, *Att.* 12,51,2): *optimi civis, sed ita optimi, ut tempora, quibus parere omnes politikoi praecipiant* (cf. 13,27). Et re vera haud potuissent facere sapientius, quam obtemperare et oboedire auctoritati Ciceronis et consilio (*Att.* 13,31,3): *semiliberi saltem simus, quod assequemur et tacendo et latendo*.

Non ita pridem carmina quaedam *Anthologiae Latinae* (419 sqq. R.) triumphum Claudii de Britannia actum celebrantia interpretantes (*Acta Ant. Hung.* 1994, 117 sqq.) id quoque nobis consideravimus, quid ex epistulis Ciceronianis ad Caesaris res in Britannia gestas pertinentibus ad Taciti Agricolam planius intellegendum elici posset. Est operae pretium has epistulas perlegere: *o iucundas mihi tuas* (i. e. Quinti fratris) *de Britannia litteras!* (2,16,4) – *Timebam Oceanum, timebam litus insulae... Te vero hypothesin scribendi egregiam habere video... Quos tu situs, quas naturas rerum et locorum, quos mores, quas gentes, quas pugnas, quem vero ipsum imperatorem* (sc. Caesarem) *habes!* (cf. 3, 3,1 *me et mare istuc et terra sollicitat*).

Id nobis Taciti cultoribus vehementer dolet, epos illud suave – ut

scripsit – quod Cicero de Caesare ut arma Romana ultra finem mundi proferente sibi scribendum proposuerat, nobis traditum non esse. Pro certo habemus oratorem situs, mores, gentes etc. Britanniae ut materiam oratoriae narrationis habuisse idque Isocrateo Theopompeoque more tractasse. De iisdem rebus agitur, quas olim Tacitus in *Annalibus* desiderabit (4,32): *ingentia bella, expugnationes urbium libero egressu memoratae...*

Quae cum ita sint, non possum non suspicari Tacitum Ciceronis peritissimum eiusque eloquentiae studiosum in Agricolae vita conscribenda etiam iis usum esse, quae ille de rebus Caesaris in Britannia gestis enarraverit, vitamque soceri ut laudes Isocrateas Theopompeasque, non sine ἐκφράσεις q.d. interponendo, ἐπιδεικτικῶς sibi finxisse. Sed ne Cicero quidem istius carminis rationem sine curis sollicitudinibusque instituisse nobis videtur. In eadem epistula, qua Quinto fratri promittit se studium erga Caesarem aliquantulum remissum mox quadrigis poeticis reparaturum (2,15,2), non omittit queri de statu rei p., de summo *otio fori, senescentis magis civitatis, quam acquiescentis* (cf. 3,4). Quid est hoc, si non id, quod Tacitus in *Dialogo* (c. 38) scripturus erit de longa temporum quiete et continuo populi otio...? Quid senserat tum Cicero, liberae rei p. praeco, vindex et futurus martyr? Ut ipse dixit: *Sententia nostra in senatu eiusmodi, magis ut alii nobis assentiantur, quam nosmet ipsi...* Vel alibi (*Att.* 7,5,4): *De re p. quotidie magis timeo. Ex victoria cum multa mala, tum certe tyrannus existet...* Et ab Attico interrogatus, rebus sic stantibus quid igitur sensurus sit (7,6,2), confitetur *non idem, quod dicturus*, mox autem (*Att.* 13,31,3) saltem semiliber esse cupiet, quod *tacendo et latendo* contingat.

Non fallit me, sodales doctissimi, multa ex iis, quae dixeram, mentis meae coniecturas esse easque audaces. Pro certo possum affirmare Tacitum eloquentissimum – mutatis mutandis – eadem fere perferentem, quae Cicero olim perpessus erat, ex operibus optimi auctoris ac magistri eloquentiae, cuius nomen iam non hominis, sed eloquentiae evasit, etiam corpus epistularum nocturna diurna manu versasse et religiose coluisse. Ita fit, ut ex unius scriptis – sicut propositis – haud raro et alterius cogitationes efficiantur et comprehendantur.